

1.01
Prejeto 3. 9. 2001

UDK 325.252(4=163.3)"1939"

Marjan Drnovšek*

Slovenski izseljenci v Evropi ob izbruhu druge svetovne vojne

"Izseljenstvo - bitni, življenjski slovenski problem!"

(Viktor Plestenjak, 1939)¹

IZVLEČEK

Slovenski izseljenci v zahodnoevropskih državah - v največjem številu so živeli v Nemčiji, Franciji, Belgiji in na Nizozemskem - so se srečali z vojno, preden je bila napadena Jugoslavija aprila 1941. V domovini so mnogi pisali o njihovi usodi, bolj v temačnih kot svetlih tonih. Med njimi najdemo razmišljajoče, kot so bili Edvard Kocbek, France Omahen, Alojzij Kuhar, Kazimir Zakrajšek, Bogo Grafenauer, Viktor Plestenjak. Slovenci v Nemčiji so pridih vojne začutili po nastopu nacizma 1933, saj je bila nacistična ideologija kot totalitarna nenaklonjena tujim etničnim skupinam, v konkretnem vojnem stanju pa so bili od 1. 9. 1939. Na Nizozemskem, v Belgiji in Franciji pa so spoznali okupatorjev režim spomladi 1940. Večina je nadaljevala delo v rudnikih, mnoge so odpeljali na prisilno delo v Nemčijo, marsikoga so odvedli v koncentracijsko taborišče. Zlasti levičarsko usmerjeni so se vključili v odpor v posameznih državah, nekatere so aretirali, zaprli in ustrelili kot talce. Prepovedano je bilo tudi društveno življenje.

Ključne besede: slovenski izseljenci, Nemčija, Francija, Belgija, Nizozemska, začetek druge svetovne vojne (1939-1940), vojni begunci, izseljenska društva in vojna

ABSTRACT

SLOVENE EMIGRANTS IN EUROPE AT THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

The Slovene emigrants in Western Europe, most of whom lived in Germany, France, Belgium and Holland, experienced the war even before Yugoslavia was attacked in April 1941. Among many who, in their homeland, wrote about their fate in rather gloomy tones were Edvard Kocbek, France Omahen, Alojzij Kuhar, Kazimir Zakrajšek, Bogo Grafenauer, Viktor Plestenjak. In Germany, the Slovenes sensed the war as early as 1933, when the Nazi totalitarian ideology, intolerant of foreign ethnic groups, emerged, and were subject to the actual state of war from September 1939. Those in Holland, Belgium and France, however, came under the German occupation in Autumn 1940. While most of them continued working in mines, many were deported to Germany as forced labour or to concentration

* Dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU - Inštitut za slovensko izseljenstvo, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: Marjan.Drnovsek@zrc-sazu.si

¹ Viktor Plestenjak: Tako dela narod, ki se sebe zaveda. Razmišljanje, ki ga vzbuja skrb Nemčije za svoje ljudi v tujini. Izseljenski vestnik, IX, 1939, št. 6, str. 89-91.

camp. Some emigrants, especially those of leftist orientation, joined the resistance movements in various countries. Some of them were arrested, imprisoned or executed. Although emigrant associations were forbidden, some activities, such as lending of books, continued.

Key words: emigrants, Germany, France, Belgium, Holland, beginning of the Second World War (1939-1940), refugees, emigrants' associations

Če gledamo na Slovence z vidika slovenskega etničnega ozemlja, jih je vojna zajela v tistih zaporednih časovnih presledkih kot se je začela v Italiji, Avstriji, na Madžarskem in v Jugoslaviji. Enako velja tudi za slovenske izseljence v zahodno-evropskih državah. Ni dvoma, da so (bili) slovenski izseljenci del slovenskega naroda, čeprav razpršeni vsepovsod po svetu. Nanje se je na pragu druge svetovne vojne rado pozabljal v primerjavi s Slovenci v Julijski krajini ali na Koroškem. Še bolj v pozabi so bili Slovenci v drugih delih Jugoslavije - ki so jih katoliški razumniki tistega časa zaradi razpršenosti imenovali "slovenska diaspora" - in so živeli v drugačnih življenjskih in kulturno civilizacijskih razmerah kot Slovenci v jugoslovanskem delu Slovenije, po razpadu Jugoslavije pomladi 1941 pa so živeli tudi pod različnimi okupatorskimi režimi oziroma v različnih marionetnih državah. Njim so se med vojno priključili mnogi novi slovenski "izseljenci", ki so jih okupatorske sile nasilno izgnale v različne kraje na Hrvaškem, v Bosni in Srbiji.

I. Usoda izseljencev v očeh razmišljajočih tistega časa

Kakšni so bili pogledi na izseljenstvo v zadnjih letih pred izbruhom vojne na Slovenskem? Bolj temačni kot svetli, kot so bili temačni tudi pogledi na usodo slovenskega naroda. Kanček optimističnega glede usode izseljencev zasledimo med redkimi razmišljajočimi tistega časa. Posledice gospodarske krize in naraščajočih ozemeljskih zahtev Nemčije in Italije ter prodornost njunih ideologij (fašizma in nacizma), nenaklonjenih malim narodom in tujim etničnim skupinam (priseljencem) oziroma v slovenskem primeru avtohtonemu prebivalstvu pod Italijo (Julijska krajina) in Nemčijo (Koroška z marcem 1938), so krepile pesimistična gledanja na življenje in usodo Slovencev, vključno z izseljenci. In celo več: gospodarska kriza v državah t. i. zahodne demokracije (v Franciji, Belgiji, na Nizozemskem) ni povzročila samo odpuščanja delavcev, ampak celo njihovo prisilno izganjanje v matično domovino, kar je bilo spremljano tudi z naraščajočim odporom in pravim sovražtvom do tujcev. Avtarkija in ksenofobija sta bili prisotni v kriznih časih, tako med gospodarsko krizo kot ob izbruhu vojne. Zato je močno veljal rek: *beatus ille homo, qui sedet sua domo*.

Že spomladi 1938 je Edvard Kocbek objavil članek z naslovom *Slovensko izseljenstvo*.² V njem ugotavlja, da področje izseljenstva nikoli ni postalo del narodnega programa, temveč je vzbujalo bolj pomilovanje, manj pa je bilo deležno tudi konkretne pomoči in spodbujanja njihovega kompaktnega naseljevanja v

² Edvard Kocbek: Slovensko izseljenstvo. Dejanje, marec 1938, str. 87-90.

tujini. Zavedal pa se je nevarnosti in usodnosti izseljevanja za Slovence zaradi njihove majhnosti, maloštevilnosti in narodove nepripravljenosti (nezrelosti), ki je bila posledica slabe gospodarske, kulturne in politične zavesti.³ France Omahen (1938) je izseljevanje vrednostno delil na pozitivno in negativno odhajanje od doma.⁴ Kot dodatno negativnost je poudaril nesistematičnost tega procesa in s tem razpršenost Slovencev po svetu, brez možnosti pozitivnega razvoja in z bojznejšo hitre asimilacije "v nekaj generacijah". Istega leta kot oba predhodnika je Alojzij Kuhar zapisal misli, ki so izšle v *Spominskem zborniku Slovenije* leto dni kasneje.⁵ Glede usode slovenskega izseljenstva po svetu izraža skrajno črnogledne poglede, saj piše o njegovem "izumiranju", "zapisanosti smrti", da izseljenci predstavljajo le "mrtvo število", da jim je domovina "prazen zvok" ipd. Zlasti nagla asimilacija, npr. v ZDA, in njihova razpršenost v tujini, npr. v Kanadi, Argentini (za razkropljeni del priseljencev) in Braziliji, sta po njegovem glavna temelja za temačno gledanje na njihovo usodo, ki jima dodaja še tretji razlog, to je zavračanje domovine, npr. pri Slovencih v Braziliji (zakaj, tega ne utemelji). Svetleje tudi ne gleda na slovenske izseljence v zahodni Evropi, ki so, razen Vestfalcev, pripadali novjšim migracijskim tokovom. Prevzemanje novega državljanstva in razkropljenost Slovencev v Franciji sta ga vodila k misli: "Vse te nasebine so zapisane smrti". Tudi v Nemčiji je bil "tok potapljanja v nemški narodnosti" vedno močnejši, saj okrog 1930 vsaj dve tretjini mlajšega rodu nista znali materinega jezika. Tudi izseljencem v nekdanji Avstriji (po podatkih Izseljenskega komisariata v Zagrebu so leta 1934 registrirali 4.652 izseljencev, in sicer v okolici Dunaja, Leobnu, Knittelfeldu in Gradcu) se ni godilo nič boljše. Za slovenske kolonije v Belgiji pa je zatrdil: "Te nasebine so večji del zapisane smrti in je le še vprašanje časa, kdaj bodo popolnoma izginile". Kanček svetleje je gledal le na nizozemske Slovence, saj je njihove kolonije uvrščal "med najboljše slovenske v Evropi in čezmorju". Kar obširno pa je opozoril na slovensko "diasporo" v Jugoslaviji; skrbelo ga je vedno manjše število Slovencev "v okviru naše drage nam narodne države", in nadaljeval: "Zato je za nas pomembno, da si ohranimo tudi tiste sto tisoče, ki iz Slovenije odhajajo v druge kraje države. Ustvariti si moramo tehnične pripomočke, da to nalogo tudi izvršimo." (Kateri so omenjeni "tehnični pripomočki", nam Kuhar ne pove.) Svoje poglede je dopolnil z nalogami, ki naj bi jih opravila država in zasebni sektor v odnosu do izseljencev. Opozoril je na resnost stanja: "Ob dvanajsti uri v zgodovini slovenskega naroda, a tudi ob dvanajsti uri v razvoju naše narodne zavednosti, ki prehaja v brezbriznost, katera je najbolj zanesljivi klicar narodne smrti. Zato se naj vsi, ki jim je obstoj in blagor slovenskega naroda pri srcu, zdramijo in naj združijo svoje moči, da bodo kos izseljenskemu vprašanju, čigar rešitev mora biti naš narodni program". In če ostanemo pri letu 1938: v uvodu *Izseljenskega zbornika 1938* je njegov urednik Kazimir Zakrajšek poudaril: "Važno je delo celotnega naroda tu doma in izseljencev na tujem, da se to pravilno reši, da tu začnemo vsi delati, vsi žrtvovati. Tu gre za 400.000 izseljencev in 800.000 zamejnih Slovencev in Slovencev v diaspori,

³ Marjan Drnovšek: Slovenski izseljenci in domovina v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 229-240.

⁴ France Omahen: Naše izseljevanje v letih 1936-1937. Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani 1938 (ur. Kazimir Zakrajšek), Ljubljana 1939, str. 53-62.

⁵ Alojzij Kuhar: Naše izseljensko vprašanje. V: Spominski zbornik Slovenije : Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 524-536.

torej za polovico naroda. Nesrečna Češka kriči. Kriči in sviri zlasti nas. V nekoliko letih moremo postati druga Češka mi Slovenci. Kdo ve? Če njene strašne nesreče ne bomo razumeli, če nas njen obupni jok ne bo predramil, potem ...? Saj me je strah končati ta stavek."⁶ Uvodnik je napisal na dan sv. Rafaela, to je 24. oktobra 1938, zato je imel pred očmi nemško zasedbo sudetskih delov Češkoslovaške republike, ki je le nekaj mesecev kasneje, sredi marca 1939, doživela celotno zasedbo. In še več, v nagovoru *Slovenskemu ljudstvu* je zapisal: "Naš zamejni narod trpi in propada, propada ... Pa so del nas samih, naši so. Mar smo res že vsi mrtvi? Ne! Torej nam ne sme biti vseeno, kako se našim ljudem godi v tujini."

Usode slovenskih izseljencev se je v tem času le bežno dotaknil Bogo Grafenauer, in sicer v svojih bogatih razmišljanjih o slovenskem narodnem vprašanju v letih 1938 do 1940, to je v člankih, ki so izhajali največ v *Dejanju*, *Delavski pravici*, *Sloveniji* in *Času* in drugod.⁷ V članku *Odlomki o slovenskem vprašanju*, ki je izšel v reviji *Dejanje* na začetku leta 1939,⁸ spregovori o posledicah takratne razdeljenosti slovenskega naroda (nad 2.000.000) med Jugoslavijo (okrog 1.600.000), Italijo (okrog 400.000, kar 25% strnjeno naseljenih Slovencev), Nemčijo (nad 75.000, kar 4,5% strnjeno naseljenih), hkrati pa omeni, "da je poleg tega nad pol milijona Slovencev raztresenih po vsem svetu in zapisanih prej ko slej skoro neizbežni narodni smrti..." Ponovno črnogledno gledanje, hkrati pa nas preseneti avtorjeva majhna pozornost za problematiko slovenskih izseljencev. Zanimivo je, da je mnogo kasneje, to je v spremni besedi k Pahorjevi knjigi *Ta ocean, strašno odprt*, komentiral Kocbekovo navajanje števila izseljencev v njegovem že omenjenem članku *Slovensko izseljenstvo* (1938) v višini 600.000 oseb in ga ocenil kot pretirano, skoraj za polovico, čeprav v svojem članku (1939) sam navaja njihovo število "nad pol milijona".⁹ V publicistiki tistega časa tudi pri poznavalcih izseljenske problematike mnogokrat zasledimo podobne ocene, npr. pri Kazimirju Zakrajšku ("Nad pol milijona svojih ljudi imamo v tujini").¹⁰

Zlasti razmišljajoči iz katoliških krogov so temu vprašanju posvečali več pozornosti. Med njimi se je izseljenske usode dotaknil tudi Viktor Plestenjak v tekstu brošure *Nekaj misli ob izseljenskem tednu*.¹¹ Poudarja, da se na pragu nove svetovne katastrofe, "ko se v stiskah nove človeške žalostre, v odsvit novega požara, ki grozi zajeti ves svet, piše usoda tudi naši prihodnosti morda za stoletja". Sprašuje se, ali bodo domovini priskočili na pomoč tudi slovenski izseljenci, kot so to storili v prvi svetovni vojni. Avtor dvomi v to, saj ima pred očmi dotedanjo slabo državno skrb za izseljence in dejstvo, da predstavniki prve generacije umirajo, zlasti v ZDA in Vestfaliji, mladina pa se brez pomoči domovine staršev ne more obdržati v tujem morju. Država je naredila premalo. Tudi vsa prizadevanja, npr. Družbe sv. Rafaela, niso imela vidnejšega zunanjega uspeha. Veliki narodi govore o svojih izseljencih kot sorojakih, "udu živega narodnega občestva" in ne kot izobčencih. (Mimogrede: V. Plestenjak je našel vzor za skrb za svoje rojake po

⁶ Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani 1938 (ur. K. Zakrajšek).

⁷ Zbrani so v delu: Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987.

⁸ *Dejanje*, 1939, št. 1, str. 36-39.

⁹ Boris Pahor: *Ta ocean, strašno odprt*. Ljubljana 1989, str. 400.

¹⁰ Slovenskemu ljudstvu. Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani 1938, str. 2.

¹¹ Viktor Plestenjak: *Nekaj misli ob izseljenskem tednu*, (maj?) 1940 (priložnostni tisk), str. 2.

svetu v takratni Nemčiji. Pri tem se je skliceval tudi na terminološke spremembe, saj so zamenjali ime izseljenec /der Auswanderer/ z Nmec v tujini /der Auslanddeutsche/ in določili ostro mejo med pripadnikom nemške države /Reichsdeutsche/ in pripadnikom nemškega naroda /Volksdeutsche/.¹²⁾ Opozarja, da je napačno razmišljanje, da je treba vso pozornost posvetiti le problemom doma. "Kdo pa se bo sploh brigal še za izseljence", se sprašuje. "Toda, ali ni prav v tem nevarnost, da bomo s takim negativnim mišljenjem oropali svoj narod svetle prihodnosti?" Zato zaključí: borba za ohranitev (slovenske oziroma jugoslovanske) samostojnosti je tudi rešitev izseljenskega vprašanja! Poleg ostalih, ga je k tem mislim napeljala tudi dejstvo, da je vojna vihra na evropskem zahodu pregnala izseljence kot begunce z njihovih "novih" domov.

II. Odzivnost slovenskih izseljencev v Evropi ob izbruhu vojne

Slovenski izseljenci v zahodnoevropskih državah, to je v Belgiji, Luksemburgu, na Nizozemskem, v Franciji, Angliji in Nemčiji, kakor tudi Slovenci v Italiji in Avstriji so se soočili z vojno mnogo prej kot Slovenci v Jugoslaviji. Direktni vojni ogroženosti so ušli le Slovenci v Švici.¹³⁾ Mnogi so spoznali grozote vojnega spopada že zgodaj, npr. kot vojaki v italijanski vojski v Abesiniji (oktobra 1935-), na obeh straneh v španski državljanski vojni (1936-39), kot živeči na Nizozemskem, v Belgiji in Franciji ob nemškem napadu in zasedbi maja in junija 1940 itd. Marsikdo se je na pragu vojne vrnil v domovino, zlasti iz vrst sezonskih delavcev in novejših priseljencev, večini pa je vrnitev preprečil začetek vojnih operacij. Ko sta aprila 1941 Nemčija in Italija napadli Jugoslavijo, so izseljenci živeli v vojnem stanju v Nemčiji, Italiji in Angliji, oziroma pod okupacijskimi režimi v zasedenih državah. Njihovo življenje je bilo na začetku vojne omejeno na bivanje in preživetje, izseljenska društva so zamrla, združevanje je bilo omejeno le na verske obrede na robu dovoljenega, stiki z domovino so bili sprva prekinjeni, nato so se počasi obnavljali, npr. po pisni poti, kasneje so se posamezniki vključevali v odporniška gibanja. Številni rudarji so bili kot delavci odpeljani v Nemčijo, marsikoga so odgnali v koncentracijska taborišča, marsikdo je bil zaradi delovanja proti okupatorju ustreljen kot talec. Tegobe vojne so slovenski izseljenci v drugih evropskih državah delili z ostalimi prebivalci, stiki z domovino pa so bili oslabljeni ali prekinjeni.

V nadaljevanju si oglejmo le nekaj primerov položaja in odzivnosti slovenskih izseljencev v zahodnoevropskih državah ob izbruhu druge svetovne vojne.

II.1. Slovenci v Nemčiji

Z Nemčijo so bile sklenjene številne meddržavne pogodbe, ki so urejale področje zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v tej državi, zlasti njihov pravni in socialni položaj. Tako je bila 15. decembra 1928 podpisana Berlinska konvencija, ki je urejala področje socialnega zavarovanja jugoslovanskih državljanov v tej

¹²⁾ Viktor Plestenjak: Tako dela narod, ki se sebe zaveda. Izseljenski vestnik, 1939, št. 7, str. 89-91.

¹³⁾ Po oceni je leta 1938 v severnih predelih Švice živelo okrog 140 Slovencev; neznano pa je število Slovencev, ki so prišli na delo iz Italije. Glej: Izseljenski zbornik 1938, Ljubljana 1939, str. 137.

državi. Novembra 1929 je bil podpisan Sporazum o vzajemnosti (reciprociteti) med obema državama, ki je zagotavljal socialno enakopravnost jugoslovanskih delavcev z nemškimi in obratno; pripravil jo je dr. Andrej Gosar. Ima dva dela, prvega, ki govori o zaposlovanju sezonskih kmetijskih delavcev, in drugega, ki se nanaša na izvajanje socialnega zavarovanja za nameščence in pokojninskega zavarovanja za rudarje in kovinarje. Ker splošnega starostnega zavarovanja v Jugoslaviji ni bilo, se ta določila niso mogla uveljaviti v pogodbi, zato je bilo v zapisniku določeno, da se bodo ta določila vnesla v Sporazum po uvedbi splošnega zavarovanja za onemoglost, starost in smrt v Jugoslaviji.¹⁴ In še bi lahko naštevali. Na začetku leta 1939 je prišlo do novega dogovora o zaposlovanju: 1. poljedelskih sezonskih delavcev (za eno sezono), 2. poljedelskih stalnih delavcev (najmanj za dve leti).

Ti delavci so bili glede zaposlovanja, zaščite pri delu, delavskih sodišč, socialnega zavarovanja in javne zaščite izenačeni z nemškimi delavci, "v kolikor bi nemška zakonodaja za podanike drugih držav ne odrejala kaj drugega."¹⁵ Vtis je, da so bili odnosi Nemčije do tujih delavcev, v našem primeru Jugoslovancev, dobro urejeni, vendar...

Zelo grobo lahko trdimo, da sta na položaj starejših (predvojnih) in novejših jugoslovanskih / slovenskih priseljencev (v času med obema vojnama) v Nemčiji močno vplivala: 1. gospodarska kriza, z vrhom 1932 in 2. nastop nacizma leta 1933.

Gospodarska kriza

Podobno kot v ostalih zahodnoevropskih državah je kriza zajela tudi Nemčijo. Vtis je, da je bil položaj izseljencev tu nekoliko boljši kot drugod. Po Uredbi o tujih delavcih, 23. 1. 1933,¹⁶ so bili tuji delavci, ki so imeli stalno dovoljenje o zaposlitvi, pridobljenem v času dolgoletnega dela in bivanja v Nemčiji, izenačeni z nemškimi delavci. Po podatkih jugoslovanskega konzulata v Düsseldorfu je bilo konec leta 1933 nezaposlenih 70-80% "naših radnika u Vestfaliji". Nemci so dajali prednost svojim ljudem. Prvega maja 1934 je bila sklenjena nova trgovinska pogodba med Nemčijo in Jugoslavijo; z njo so želeli urediti tudi pošiljanje sezonskih delavcev v Nemčijo, vendar tega leta, po informacijah konzularnega uslužbenca, to je izseljenskega poslanika Dušana Pantića, ni bilo novih zaposlovanj v tej državi. Pantić je za "stalno" naseljene zagotavljal, da se z njimi dobro ravna, tudi glede podpor, čeprav so bile te nizke.¹⁷

Nezaposlene in člane njihovih družin so vključevali v prostovoljno delo (Freiwillige Arbeitsdienst), kjer so opravljali najtežja opravila, bivali v specialnih taboriščih, mnogokrat v pustih in močvirnatih predelih in živeli po "vojaško" ... vse samo za podporo za nezaposlene, ki so jo dobivali od Wohlfartsamta. Bili so pod vplivom nacistične propagande, kar je po mnenju nekaterih vplivalo zlasti na

¹⁴ Jožko Rozman: Reciprocitetna pogodba z Nemčijo. Izseljenski vestnik-Rafael, avgust 1937, št. 8, str. 82-83.

¹⁵ Jožko Rozman: Važne spremembe v sporazumu glede zaposlovanja sezonskih poljedelcev v Nemčiji. Izseljenski vestnik, 1939, št. 6, str. 94.

¹⁶ Reichsgesetzblatt, 26. 1. 1933.

¹⁷ Rafael, 1934, št. 4-7.

mlade, saj so se v borbi za obstanek hitreje prilagajali Hitlerjevemu režimu.¹⁸

Kmalu so se posledice težke gospodarske situacije umirile. Pojavile so se celo potrebe po novi delovni sili, zlasti po poljedelskih delavcih in kvalificirani delovni sili. To je že bil čas (pred)vojne gospodarske rasti v Nemčiji. Država je odprla meje za nove delavce, zlasti iz Italije, Madžarske in Jugoslavije. Jugoslavija je ponudbo sprejela z obema rokama. Edino glede rudarske delovne sile ni kazala poslušna, zato so mnogi slovenski rudarji odhajali ilegalno.¹⁹ Prihajali so tudi iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine.

Iz jugoslovanskega konzulata v Düsseldorfu²⁰ je z datumom 15. junij 1939 prišlo v Beograd pismo, v katerem so bile našteje potrebe glede delovne sile, in sicer, da Vestfalija potrebuje okrog 50.000 delavcev v rudnikih, kamnolomih, opekarnah in v štirih tovarnah sintetičnega bencina. V njem je omenjeno, da so Jugoslovani zaželena delovna sila in dan predlog, da se za organizirano priseljevanje doseže z Nemčijo dogovor o njihovi prehrani, o prenosu prihrankov v domovino in da se odobri prihod enega ali dveh "jugoslovanskih duhovnikov" in nekaj izseljenskih učiteljev, slednje z utemeljitvijo, da preti vsem priseljencem hitro ponemčenje. Dobra poznavalka slovenskega izseljenstva v Nemčiji Mira Kolar-Dimitrijević²¹ to povezuje s Slovenci, tj. staro vestfalsko emigracijo; v nemškem pritisku in propagandi je videla vzrok, da so mladi odklanjali služenje vojaškega roka v jugoslovanski armadi.²²

Vojna industrija v Nemčiji je potrebovala vedno več tuje delovne sile. Potrebe po premogu na eni strani in pomanjkanje oz. delovna gibljivost rudarjev na drugi strani, sta bila glavna vzroka za to. Nevešča nova delovna sila, celo sabotaze z (ne)hitrostjo dela itd. so najprej pripeljale spomladi 1939 do podaljšanja delovnika (od osem in pol na 9 in tričetrt ure), kasneje pa do ponovne vrnitve na osem in tričetrtturni delovnik. Dajali so posebne premije na akord in rudarji so bili oproščeni služenja vojaškega roka, hkrati pa so omejevali gibanje in prezaposlovanje rudarjev itd. Nemčija je želela rudarje iz Jugoslavije. Problem dovolj visoke produkcije premoga za potrebe vojne industrije pa je rešila šele z okupacijo Poljske, ko je dobila velike rudnike premoga in ceneno delovno silo, tako prostovoljnih delavcev kot ujetnikov.²³

Pritisk nacizma

Tesno povezane z gospodarskimi razmerami so bile tudi politične. Vzročni in posledični elementi so se mnogokrat prepletali. To lahko trdimo zlasti glede odnosa države do tujcev oziroma starih priseljencev, ki so že prevzeli nemško državljanstvo še pred prihodom Hitlerja na oblast, kot tudi do novo prihajajočih priseljencev. Že omenjena Mira Kolar-Dimitrijević deli obdobje 1933-41 na dva dela, prvega, 1933-36 (slovenski rudarji so preganjani s strani režima, mnogi iz-

¹⁸ Mira Kolar-Dimitrijević: Rudarske naseobine jugoslavenskih radnika u Njemačkoj do početka drugog svjetskog rata. V: Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. Zagreb 1978, str. 205.

¹⁹ Izseljenski vestnik, 1939, št. 10-11.

²⁰ Na začetku leta 1939 je nastopil službo kot novega generalnega konzul Branislav Dimitrijević.

²¹ Kolar-Dimitrijević, n. d., str. 192-209.

²² Prav tam, str. 206.

²³ prav tam, str. 207.

gnani iz države, asimilacija naglo napreduje in zaradi političnega pritiska je odpor do germanizacije vedno šibkejši), in drugega, 1937-41 (otroci starih rudarjev so popolnoma ponemčeni in se vključujejo "u ratnu mašinu Trečeg Reicha";²⁴ tega ni

spremenil niti prihod novih delavcev iz Jugoslavije, saj so se ločevali tako po političnih kot verskih nazorih, npr. pri prihajajočih iz Bosne.

Pritisk nacizma je bil najbolj viden tudi pri štetjih tujcev. Ob popisu prebivalcev (16. junija 1933) se je za Jugoslovane v Vestfaliji (po Dimitrijevičevi) odločilo le 6.190 oseb, na düsseldorfskem konzulatu pa so jih imeli na podlagi potnih listov registriranih 15.033. Po mnenju konzulata je bilo to število treba pomnožiti s tri, saj so bili nosilci potnega lista le glave družine; tako pridemo do števila okrog 40.000 oseb, ki so "zatajili ... več na početku fašističke vladavine svoje slavensko porijeklo i bojeći se političkih represalija iskazali njemačko ili avstrijsko državljanstvo."²⁵ Drugi poznavalec Slovencev v Nemčiji, nemški sociolog Erich Werner, pa glede popisa prebivalcev leta 1933 ugotavlja, da je bilo v tem času v Nemčiji 17.258 Slovencev, ki so bili registrirani kot jugoslovanski državljani (6.954 zaposlenih, 2.480 brez poklica ali samostojni in 7.824 družinski člani brez poklica).²⁶ Zanimiva pa je tudi njihova spolna sestava in zlasti ocenjeno znanje slovenskega jezika: a) razmerje moški : ženske = 8.881 : 8.377 (17.258); b) od 100 oseb je kot materin jezik navedlo nemščino 75,2%, slovenščino in tuj jezik 7,9% in samo tuj jezik (16,9%) oseb.²⁷

Nedvomno je podatek Dimitrijevičeve napačen, oziroma upošteva le število zaposlenih. (Mimogrede: leta 1925 je uradna nemška statistika /Statistisches Reichsamts, Berlin/ registrirala v Nemčiji skupno 14.057 Jugoslovancev. Omenimo še zanimivo vprašanje državljanstva Slovencev v Nemčiji, saj so se stari priseljenci po prvi svetovni vojni lahko odločali med tremi, avstrijskim,²⁸ nemškim in jugoslovanskim. Priseljenci po 1918 pa so lahko obdržali jugoslovansko ali vzeli nemško.) Vprašanje hitrega potapljanja Slovencev v morju nemštva še vedno ni dovolj raziskano.²⁹

Dimitrijevičeva tudi ocenjuje, da so stare slovenske kolonije Nemci "več potpuno germanizirali". Avtorica to podkrepi z dejstvom, da je bilo delo v vojni industriji vezano na nemško državljanstvo. Pri tem se nam postavi vprašanje, ali prevzem nemškega državljanstva nujno že pomeni ponemčenje, kar lahko sklepamo iz avtoričinega razmišljanja.³⁰ Svojo analizo je povezala s problemom novih jugoslovanskih priseljencev (Hrvatov in Bosancev), ki so imeli v primerjavi s stariimi priseljenci (Slovenci) nižje mezde, pri čemer se je sklicevala na članek v IZseljenskem vestniku.³¹ Ali ga je prav interpretirala? Dejansko so bile velike

²⁴ Prav tam, str. 208.

²⁵ Prav tam, str. 203.

²⁶ Erich Werner: Slovinci v Porurju. Ljubljana 1985, str. 85-86. Avtor se sklicuje na Statistik des Deutschen Reiches, knjigo 451, 4 in Die Ausländer im Deutschen Reich, Berlin 1936, str. 20.

²⁷ E. Werner, n.d., str. 91.

²⁸ Staroavstrijskih zagovornikov med Slovenci ni bilo malo. V Nemčiji je delovala tudi All-österreichische Interessengemeinschaft (glej IZseljenski vestnik-Rafael, 1934, št. 6-7), ki so mu očitali ovaduštvo in sodelovanje z nacisti.

²⁹ Marjan Drnovšek: Utrinki iz kronike družine Urh o življenju Slovencev v Gladbecku (Vestfalija). V: Slovenski izseljenski koledar 1995, str. 150-157.

³⁰ Kolar-Dimitrijevič, n. d., str. 206.

³¹ Položaj naših ljudi v Nemčiji z ozirom na nove razmere. IZseljenski vestnik, 1939, št. 12, str.

razlike v vrednotenju dela med rudarji, med katerimi najdemo največ starih Vestfalcev (Slovencev) in novimi priseljenci, ki so bili v glavnem zaposleni na javnih delih in v industriji. Prvi so zaslužili za osem in tri četrt ure dela od 6 do 23 RM na dan, drugi za osem do deset ur dela le 0,70 do 1,50 RM na uro. Po mnenju avtorja članka v *Izseljenskem vestniku* je bilo tudi malo "naših delavcev" zaposlenih v vojni industriji v ožjem pomenu besede. Dimitrijevičeva celo zapiše, da stari (Slovenci) in novi priseljenci (Hrvati in Bosanci) sploh niso govorili med seboj, čeprav so živeli v istem mestu. Tudi to lahko razložimo vsaj z enim dejstvom, na katerega so Vestfalci stalno opozarjali, namreč, na njihovo slabo razumevanje srbskega (hrvaškega) jezika, zlasti pri tistih, ki sploh niso živeli v Jugoslaviji in niso služili vojaškega roka v jugoslovanski vojski. Na podlagi razlik med njimi še ugotavlja, da Slovenci niso iskali zvez z Jugoslavijo (?) in da je bil zadnji stik z njo v času obiska dr. Milana Stojadinovića v Gladbecku, 20. januarja 1939.³² Na drugi strani pa avtorica tudi meni, da so se jugoslovanski konzuli v Nemčiji bolj posvečali problemom novega priseljenstva, kar se je kazalo tudi v kadrovski zasedbi konzulatov.³³ Tako je namesto Maksa Goričarja leta 1935 prišel na njegovo mesto v Düsseldorf Hinko Samec, pa Franjo Mateković in februarja 1939 Branislav Dimitrijević.³⁴ Kakor koli že, hitra asimilacija Slovencev v Nemčiji je bilo dejstvo, korenine pa segajo še v čas pred prvo svetovno vojno. Nacizem je proces samo še okrepil in pospešil. Ta problematika je našla odmev tudi v slovenskem tisku, npr. če omenim samo članek (1937) izseljenskega učitelja Toneta (Antona) Šlibarja *Izseljensko vprašanje v Nemčiji*.³⁵ Menil je, da je mladino v Nemčiji skoraj nemogoče rešiti iz objema tujega vpliva oziroma tuje kulture. Ni dovolj, da se pošlje učitelj, ampak je poudaril tudi pomen vsakoletnih izletov mladine v Jugoslavijo. Zavzemal se je za živ stik, to je za organiziranje izseljenskih šol v tujini in vsakoletnih izletov v domovino. Duhovnik Jože Premrov pa je imel tudi drugačno izkušnjo, ko ga je 16 letni fant iz Dortmund-Evinga leta 1931 nagovoril: "Gospod, vzemite še mene s seboj v domovino. Nisem je še videl, gledam jo samo v duhu, ko poslušam svoje starše, ki se vsak večer pogovarjajo o naših lepih gorah, o polju, cerkvicah, ki so posejane po Sloveniji, o rodnom domu in znancih. Že iz tega pripovedovanja sem si ustvaril lepo sliko naše domovine."³⁶

Takoj po nastopu nacizma v Nemčiji so prihajale v domovino novice o množičnem zapiranju ljudi, pregledih stanovanj in izgonih jugoslovanskih državljanov. Mnogi so bili pred letom 1933 aktivni v komunističnem gibanju. Marsikoga med njimi so izgnali, npr. sedmega marca 1933 Ivana Korošca iz Hamborna, večina pa se, zaradi znanih razlogov, ni vrnila v Jugoslavijo, ampak so se usmerili v druge

215-216.

³² *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2.

³³ Na splošno lahko trdimo, da je bilo v jugoslovanskih konzularnih predstavništvi po svetu v času med obema svetovnima vojnama malo Slovencev, tudi v središčih slovenske priselitve v evropskih državah, proti čemur so izseljenci večkrat protestirali, Beogradu očitali nonšalanco, uslužbencem na konzulatih neznanje slovenskega jezika, redko prihajanje mednje, nepravilno delitev državne pomoči itd. Glej: resolucije prvega (1935) in drugega (1937) izseljenskega kongresa v Ljubljani. (I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani dne 1. julija 1935, Ljubljana 1936.)

³⁴ *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2, str. 28.

³⁵ Tone Šlibar: *Izseljensko vprašanje v Nemčiji*. *Izseljenski vestnik-Rafael*, avgust 1937, št. 8, str. 62-63.

³⁶ J. P., *Krik naše mladine iz tujine*. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 1, str. 6-7.

evropske države, zlasti Belgijo in Francijo.³⁷ Konec leta 1933 so iz Nemčije izgnali 85 Jugoslovancev, od tega 65 iz Dravske banovine.³⁸ Pritisk so izvajali tudi na katoliška in "nacionalna podporna društva", ki so se v slovenskem primeru decembra 1933 povezala v Osrednjo zvezo jugoslovanskih narodnih delavskih društev v Nemčiji, ki jo je vodil Pavel Bolha; združila je 83 društev. Ta reorganizacija je sprožila tudi številne spore med člani društev. Z militarizacijo Nemčije se je delo slovenskih kulturno-prosvetnih društev omejevalo samo na versko dejavnost. Državni minister za notranje zadeve je 20. februarja 1934 dovolil, da smejo Slovenci v Porurju na verskih obredih uporabljati slovenski jezik.³⁹ Kasneje sledimo omejevanju delovanja duhovnikov; v domovino so prihajale novice, kot ta, da je nemška policija prepovedala delo duhovniku, ki je že več kot trideset let deloval med slovenskimi izseljenci.⁴⁰ Izvajal se je tudi pritisk na izseljenske učitelje; navedimo samo primer že omenjenega izseljenskega učitelja Antona Šlibarja v Gladbecku. Zaradi članka je na pritisk nemških oblasti - prek Dušana Pantića, izseljenskega poslanika v Düsseldorfu - moral zapustiti Nemčijo. (Mimogrede: kasneje je odšel v Francijo.) Vzrok: v članku je odsvetoval prihod na delo v Nemčijo, češ da so slovenskim rudarjem oteženi pogoji za napredovanje in otrokom izobrazba. Tudi če bi končali višje šole, ne bi dobili zaposlitve brez prevzema nemškega državljanstva, zato ni bilo intelektualcev, saj so se tisti, ki so se izšolali, hkrati ponemčili.⁴¹ Šola v Gladbecku je po njegovem odhodu padla na raven občasnih in redkih tečajev slovenskega jezika. Pri vseh razmerjih med Nemčijo - izseljenci - Jugoslavijo moramo omeniti številne spore, ki so imeli mnogi osebna, nazorska, ideološka in politična ozadja, kar je nedvomno slabilo izseljenska društva, hkrati pa krepilo moč nemškega načina življenja.

In kako je bilo v Nemčiji ob vojnem izbruhu septembra 1939? O tem nam nekaj pove že omenjeni nepodpisan članek v *Izseljenskem vestniku* z naslovom *Položaj naših ljudi v Nemčiji z ozirom na nove razmere*.⁴² Stari izseljenci izpred let, večinoma rudarji, so ob izbruhu vojne ostali na delovnih mestih in so delali naprej. Za "šiht" v časovnem trajanju osem ur in tri četrt so dobili od 6 do 23 RM. Zaenkrat ni bilo nevarnosti, da bi morali zapustiti kraj zaposlitve ali da bi izgubili delo, razen "seveda v krajih, odnosno v rudnikih v neposredni bližini holandske in belgijske meje, kjer nihče ne more vedeti, ali bo treba odtod oditi ali ne." Če bi morali zapustiti dom, bodo zanje našli delo v rudnikih, ki so bolj oddaljeni od te meje. Ostali so tudi zaposleni, ki so prišli iz Jugoslavije, Belgije in Nizozemske v tekočem letu in letu pred tem, ugotavlja pisec, vsi pa so bili zaposleni zlasti na javnih delih in v industriji. Obdržali so svoja delovna mesta, razen če so se sami odločili, da gredo drugam. Noben Jugoslovane ni bil zaposlen v vojaški industriji v ožjem pomenu besede, razen v panogah, ki so bile kot pomožne in zadnje čase vključene v vojno industrijo, npr. v apnenicah. "Zaščita naših ljudi s strani jugoslovanskih zastopstev uživa prav tako kot doslej polno pravico in priznanje

³⁷ Marjan Drnovšek: Delovanje Toma Brejca med slovenskimi izseljenci v Franciji v letih 1936-39. V: *Dve domovini / Two Homelands*, 1990, str. 179-204.

³⁸ Kolar-Dimitrijević, n. d., str. 204.

³⁹ Prav tam, str. 204.

⁴⁰ *Izseljenski zbornik* 1938, str. 33. Nedvomno gre za Božidarje Tensunderna. (Glej *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2, str. 28).

⁴¹ Glej *Izseljenski vestnik*, 1937, št. 7, 12; 1938, št. 4.

⁴² *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 12, str. 215-216.

tako pri nemških uradih kot pri zasebnih podjetjih", zaključuje prispevek omenjeni pisec članka v *Izseljenskem vestniku*.

Ob izbruhu vojne leta 1939 so bili izseljenci postavljeni pred dilemo: ostati ali se vrniti. Jugoslovanska predstavništva, npr. konzulat v Düsseldorfu, so jim odsvetovala odhod, hkrati pa obljubila, da jih bodo o spremembah pravočasno obvestili. Vedeti moramo, da so bile med Nemčijo in Jugoslavijo sklenjene pogodbe o delovni sili, njihova določila pa so bila obvezujoča za obe strani. Sezonski delavci pa so se tako iz Francije kot iz Nemčije vračali kot ponavadi.⁴³ (Mimogrede: v letu 1939 jih je v Francijo odšlo okrog 6000 in v Nemčijo 13.000.)

Katoliško društvo sv. Barbare v Habingshorsu (Castrop-Rauxel) s sedežem na Adolf Hitler Strasse 112c je 3. decembra 1939 slavilo dan sv. Barbare, zaščitnice rudarjev, hkrati pa tudi pred dvema dnevoma minuli jugoslovanski državni praznik (1. december). Po pripovedi Franca Boriška, predsednika društva, je to bilo skromnejše praznovanje, ker v "času vojne" proslavljanje ni primerno, zaradi gospodarskega stanja društva nemogoče, kljub temu pa je v društveni dvorani, ob kozarcu piva, bilo slišati "tudi nekaj narodnih pesmi", ki so jih "precej krepko zapeli, kar je celo domačinom ugajalo, ki so bili v sosednji dvorani".⁴⁴ Za čas prehoda v leto 1940 naletimo na mnenja glede lastnega položaja, kot so: "pritoževati se še ne smemo preveč ... društveno življenje je nekoliko potihnilo ... Mi še vedno lahko opravljamo svoje verske dolžnosti, medtem ko jih Poljaki ne morejo več. Zato se moramo predvsem zahvaliti naši kraljevski vladi v Jugoslaviji, da je v prijateljskih odnošajih z Nemčijo" itd.⁴⁵ Vse do napada Nemčije na Jugoslavijo je vse potekalo v duhu razmišljanja "Vse se še odigrava daleč od nas; da bi le tako ostalo!"⁴⁶

Ob napadu Nemčije na Jugoslavijo aprila 1941 se izseljenci v času vojnih operacij niso mogli vrniti domov. Mnogi so se vrnili šele med vojno, kot npr. Franc Bizjak, rudar kopač v Essnu. Odkar se je leta 1939 začela vojna je ostal na delu v rudniku do leta 1943, ko se je zaradi bombardiranja in "drugih" razlogov (ki jih ne navede) vrnil domov. Društveno življenje v Vestfaliji je zamrlo že leta 1940.⁴⁷ Apolitičnost pa je bila že pred tem zapovedano dejstvo.⁴⁸ Z izbruhom sovražnosti med Nemčijo in Jugoslavijo so bila vsa slovenska društva - štela naj bi nad 7.000 moških članov - prepovedana in ukinjena,⁴⁹ njihova imovina pa zaplenjena.⁵⁰ Nemci so prepovedali tudi delovanje raznih cerkvenih bratovščin, zvez, redov ipd., npr. Janezovo zvezo v Leutesdorfu ob Renu, zaplenili tiskarno, duhovnike pa razgnali.⁵¹

II.2. Slovenci v Franciji⁵²

⁴³ Raznotere vesti. Sezonski delavci se vračajo iz Nemčije in Francije. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 12.

⁴⁴ *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 2, str. 31-32.

⁴⁵ Prav tam, 1940, št. 2, str. 31-32.

⁴⁶ Prav tam, 1940, št. 3, str. 48-.

⁴⁷ Kolar-Dimitrijevič, n. d., str. 207; *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 2.

⁴⁸ E. Werner, n.d., str. 125.

⁴⁹ E. Werner, n.d., str. 124.

⁵⁰ P. Poljanec (Miha Rogl): *Med Westfalskimi Slovenci*. SIK 1955, Ljubljana 1954, str. 82.

⁵¹ August Hegenkötter: *Moje delo med Slovenci*. Priredil Jože Premrov. Ljubljana 1970.

⁵² Po eni od ocen, naj bi bilo sredi leta 1939 v Franciji 26.000 Jugoslovanov, od tega 12-15.000 Slovencev (med njimi kar 7.000 Prekmurcev). Glej: C. (Camplin?) F., *Nekaj bolnih mest med jugo-*

Na grozeči vojni spopad so se v Franciji odzvala tudi slovenska izseljenska glasila vseh treh usmeritev, aktivno jugoslovanske, katoliške in komunistične. Tako je najpomembnejše glasilo levo usmerjenih izseljencev, *Glas izseljencev* (1936-39),⁵³ že od priključitve Avstrije k Nemčiji (marec 1938) objavljalo številne članke o nemški nevarnosti za Slovence, zlasti za Slovence na Koroškem, o pravičnem boju republikancev v Španiji, istočasno pa je hvalil močno, srečno in svobodno Francijo. Na drugi strani je katoliški duhovnik Stanko Grims iz Merlebacha na začetku leta 1939 pisal v Ljubljano: "O vojni nevarnosti se pri nas še vedno mnogo govori." Mnenja pa je bil, da je bilo glasilo *Slovenec* (Ljubljana) proti lokalnim (levim, francoskim?) glasilom v Merlebachu mnogo bolj objektivno glede poročanja o mednarodnih dogajanjih, tako o nevarnostih vojne, glede Španije in podobno, in pismo zaključil z željo: ... "Upamo, da bo ostal mir."⁵⁴ Srečamo se z dvema odnosoma do dogajanj v Evropi, aktivnim, ki so ga zagovarjali levo usmerjeni izseljenci, in pasivnim, ki ga srečamo v vrstah katoliških in tudi jugoslovansko usmerjenih izseljencev.

Zaporednost vključevanja Slovencev v Franciji v boj proti fašizmu in nacizmu lahko razvrstimo, prvič, z udeležbo v španski državljanski vojni, drugič, s sodelovanjem kot prostovoljci v francoski armadi, in tretjič, z bojem v okviru francoskega odporiškega gibanja. Zlasti levo usmerjeni slovenski ekonomski izseljenci, politični emigranti (komunisti), študenti in intelektualci so večkrat izražali podporo Franciji pri obrambi države. Ob razglasitvi mobilizacije 1939 se je nad 1.500 Jugoslovancev v Franciji javilo kot prostovoljci v francosko vojsko. Med njimi je bil tudi Ivan Ambrožič, ki so ga Nemci ujeli in je postal vojni ujetnik. Po francoskih virih je med vojno sodelovalo v odporiškem gibanju v Franciji več kot 3.000 Jugoslovancev.⁵⁵

Zelo okvirno lahko odnos, doživljanje vojne in delovanje slovenskih izseljencev v Franciji v povezavi z vojnim dogajanjem razdelimo na naslednje sklope: 1. Sodelovanje in pomoč republikanski strani v španski državljanski vojni in begunstvo po njenem koncu; 2. evakuacija zaradi vojne nevarnosti, zlasti iz severovzhodne Francije s septembrom 1939; 3. begunstvo v času nemškega napada na Francijo, maja 1940; 4. vključevanje v ilegalno odporiško gibanje v letih 1940/41.

"Fašizem podžiga svetovno vojno in boj proti fašizmu je boj za mir!"⁵⁶

Iz vrst levo (komunistično) usmerjenih slovenskih izseljencev iz rudarskih in industrijskih predelov zlasti severne Francije (Pas-de-Calais in Nord) so se mnogi borili na republikanski strani v španski državljanski vojni, številni, zlasti ženske, pa so se vključili v zbiranje pomoči španskim borcem, invalidom in nepreskrbljenim članom njihovih družin. Duh španske državljanske vojne, zaobjet v geslu "Proti

slovanskimi izseljenci v Franciji. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 6, str. 92.

⁵³ Marjan Drnovšek: *Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940*. V: *Dve domovini / Two Homelands*, 1992, št. 2-3, str. 301-302.

⁵⁴ Francija. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2, str. 31.

⁵⁵ Fadil Ekmečić: *La présence Yougoslave en France depuis 100 ans (Exposé préliminaire, thèse et chronologie succincte)*. Paris 1988, str. 13, 32-33.

⁵⁶ *Glas izseljencev*, Pariz, 17. maja 1938, št. 10.

fašizmu in vojni!",⁵⁷ je zajel marsikatero slovensko rudarsko družino, mnoge pa je tudi zaobšel v skladu s stališčem, da se kot gostje v Franciji ne smejo vtikati v politične zadeve. "Želimo le ljubi mir kakor vsa ljudstva, ki jim ni za nadvlado nad drugimi, ampak da bi v miru mogli delati in živeti," je le ena od številnih želja, ki jih zasledimo v dopisih izseljencev Izseljenskemu vestniku v Ljubljani v letih pričakovanja vojnega izbruha. Španska državljanska vojna je še bolj ideološko razdelila slovenske izseljence v Franciji. Tudi zato so redki poskusi zблиževanja v ljudsko-frontnem duhu v času njenega vzpona v Franciji (1936 - pomlad 1938) doživeli neuspeh zaradi različnih ideoloških oziroma nazorskih pregrad med Slovenci v tej državi.

Oglejmo si nekaj utrinkov iz tega časa o stikih med izseljenci v Franciji in španskimi borci. V okviru Bataljona Āuro Āaković 129. mednarodne brigade je bila novembra 1937 ustanovljena Slovenska četa Ivana Cankarja. V njenem pozivu "Vsem slovenskim antifašistom!"⁵⁸ je bila poudarjena potreba po enotnem nastopu vseh zavednih Slovencev, doma in po svetu, ne glede na verske in politične razlike, v borbo proti "razkosanju slovenske zemlje". Boj na strani republikanske Španije so povezovali z bojem za združeno in svobodno Slovenijo. Prosili so za moralno in finančno pomoč. Republikance so podprli tudi izseljenci iz katoliškega tabora, čeprav so bile te podpore maloštevilne. Tako je Jugoslovansko podporno društvo sv. Barbare iz La Machine 22. marca 1937 poslalo pismo z naslednjo vsebino: "Mi Slovenski izseljenci rudarji, vsi člani jugoslovanskega Pod. Društva sv. Barbare smo iz srcem in dušo na strani republikanske Španije, ki se ne bori samo za svojo svobodo, ampak za napredek in mir vsega človeštva. Mi smo posebno srečni, ko vidimo na strani osvobodilne vojske baskovske katoličane, ki dobro vedo, da je borba proti krvavemu fašizmu ono, kar jim veleva njihova vest. Posebno smo veseli, da je tudi naš mali narod lepo in častno zastopan v junaški mednarodni koloni. Vsem tem našim junakom pošiljamo iz našega kraja svoje goreče pozdrave."⁵⁹ Da je bilo več podpore s strani levo usmerjenih izseljencev, nas seveda ne sme presenetiti.⁶⁰ Sodelujoči Slovenci v Španiji so se zavedali pomena širše podpore svojemu boju, tudi iz vrst izseljencev po vsem svetu. Zato v svojih pozivih k podpori niso pozabljali omenjati "Slovence ... v tujini", kot tudi stališče, da v vrstah prostovoljcev sodelujejo Slovenci "brez obzira na naše politično in versko prepričanje".⁶¹

V zvezi s špansko državljansko vojno, komunističnimi idejami in ne nazadnje politično klimo v Franciji sredi tridesetih let, so se v tej državi pojavljala razna protivojna in protifašistična gibanja. Tako so tudi slovenske izseljenke v severni Franciji v Lensu in Sallauminesu ustanovile ženski društvi "Proti vojni in fašizmu".⁶² Njihova predstavnica se je udeležila tudi svetovnega ženskega kongresa v

⁵⁷ Tako sta se imenovali tudi ženski društvi v Lensu in Sallauminesu v Pas-de-Calaisu. Bili sta pod močnim vplivom francoske Antifašistične zveze žena.

⁵⁸ Janez Radečan: Vsem slovenskim antifašistom, Španija, 26. 9. 1937. Dimitrovac, 4. 11. 1937, št. 9.

⁵⁹ Vsem Slovincem v španski osvobodilni vojski. Dimitrovac / Dimitrovista, 1. 5. 1937, št. 1, str. 4. Gre za list bataljona Dimitrov. Tekst sem korigiral brez vsebinskih sprememb.

⁶⁰ Na primer: Pismo slovenskih rudarjev iz Sallauminesa. Dimitrovac, 16. 8. 1937, št. 6, str. 8; Pismo slovenskega ženskega društva proti vojni in fašizmu. Dimitrovac, 5. 12. 1937, št. 11, str. 4.

⁶¹ Janez Radečan: Vsem slovenskim antifašistom, Španija, 26. 9. 1937. Dimitrovac, 4. 11. 1937, št. 9, str. 5.

⁶² Marjan Drnovšek: Slovenske izseljenke iz Pas de Calaisa (Francija) in španska državljanska voj-

Marseillu, maja 1938, na katerem so izrazile podporo republikanski Španiji, borbi Čehov za neodvisnost in obstoj ter obsodile japonske imperialistične zahteve do Kitajske. Novembra 1938 se je predstavnica ženskih društev iz Lensa in Sallauminesa udeležila kongresa miru v Parizu. Gibanje za mir in proti fašizmu je bilo pod močnim vplivom levo usmerjenih političnih krogov med slovenskimi izseljenci, zlasti komunistične partije Francije in Jugoslavije, kar je zbuvalo nasprotovanje s strani katoliških krogov, zlasti cerkvene hierarhije. Pomoč republikanski Španiji je bila tudi konkretna, in sicer z zbiranjem prispevkov za pakete prostovoljcem, dajanjem pomoči porodnicam španskih borcev, njihovim otrokom, kasneje invalidom itd. Zlasti žene in dekleta so pošiljale pisma in pakete španskim borcem s spodbudami itd. Mimogrede: slovenske izseljenke so leta 1938 Cankarjevi četi v Španiji darovale zastavo z napisom "Cankarjeva četa. Darilo slovenskih žen iz Pas de Calaisa".

Vseh sodelujočih Slovencev na republikanski strani naj bi bilo 534, prihajajočih tako iz jugoslovanske Slovenije in Italije kot tudi iz vrst izseljencev iz evropskih držav in Združenih držav Amerike. Skupno jih je v Španiji padlo kar 231, kar je bil velik krvni davek.⁶³ Na republikanski strani se je borilo tudi 18 izseljencev iz Pas-de-Calaisa in Norda, od tega jih je 8 padlo.⁶⁴ Konec marca 1939 so se preživeli umaknili s preostalimi deli republikanske armade v Francijo, kjer so se znašli v taboriščih. Po eni od ocen je bilo aprila 1939, to je po koncu španske državljanske vojne, v begunskem taborišču Gris 324 Jugoslovanov, med njimi 51 Slovencev. Vseh je bilo junija 1939 v Franciji več kot 400.⁶⁵ Del se jih je ob začetku druge svetovne vojne prijavil v delovne enote francoske armade, večino pa so Nemci zajeli junija 1940 in jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Kakšna je bila usoda prostovoljcev iz evropskih izseljenskih vrst še ni raziskano, več pa je prispevkov na publicističnem ali spominskem področju.⁶⁶

Junija 1939 je Izseljenski vestnik objavil pismo iz Liévina, v katerem pisec komentira konec španske državljanske vojne z naslednjo mislijo: "Žene, ki so jih zbirale /prostovoljne prispevke!/ na shodih zoper fašizem in vojno, se zopet laže posvečajo svojemu domačemu delu ... Mirno gre naše izseljensko življenje naprej, mirneje nego v zadnjih par letih ... Rudar si slej ko prej s težavo in trdom služi vsakdanji kruh. Vojno razpoloženje in priprave nalagajo tudi delavcu žrtve. V teh po vojski dišečih časih za nas jugoslovanske izseljence ni najbolje. Želimo le ljubi mir kakor vsa ljudstva, ki jim ni za nadvlado nad drugimi, ampak da bi v miru mogli delati in živeti."⁶⁷

Evakuacija in begunstvo 1939-40

Po biltenu jugoslovanskega notranjega ministrstva z dne 7. 9. 1939 se je ob napadu Nemčije na Poljsko v Franciji nahajalo 20.000 jugoslovanskih državljanov, v glavnem rudarjev in drvarjev. Taka je bila, po njihovem mnenju, številčna situacija

na. V: Slovenski koledar 1989, str. 105-108.

⁶³ France Filipič: Španski borci. V: Enciklopedija Slovenije, 13, Ljubljana 1999, str. 100.

⁶⁴ Mila Šenk: Slovenski delavci v Pas-de-Calaisu. V: Slovenski koledar 1980, str. 219.

⁶⁵ F. Ekmečić, n. d., str. 32.

⁶⁶ Naši Španci. Zbornik fotografija i dokumenata o učešču jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu 1936-1939. Ljubljana 1962. Aleš Bebler (ur.): Naši Španci, Ljubljana 1978.

⁶⁷ Naši po svetu. Izseljenski vestnik, 1939, št. 6.

tudi ob okupaciji.⁶⁸ Po Lipoglavškovi naj bi bilo istega leta v Franciji 34.000 Slovencev od tega 11.000 Primorcev, Italijanov po državljanstvu.⁶⁹

Ob izbruhu druge svetovne vojne, 1. septembra 1939, je med izseljenci nastala zbežnost, negotovost, mnogi so se na vrat na nos vrnili v Jugoslavijo. O tem je pisal izseljenski učitelj Anton Šlibar v prispevku "Našim izseljencem v Franciji!", objavljenem decembra 1939 v *Izseljenskem vestniku*.⁷⁰ V njem poziva rojake v Franciji, naj se ne zmedejo. Mnogi so jo zapustili, čeprav se jim še niso iztekle delovne pogodbe. Pičle prihranke so porabili za vožnjo. Razmere so se uredile, možnost vrnitve je ostala, sam pa priporoča rojakom, naj ne odhajajo brez vzroka in še preden jim poteče pogodba. "Ne smete pozabiti, da bodo tu rabili zmerom več delovnih moči, ker so v vseh panogah industrije in poljedelstva nastale vrzeli, ki vpijejo po nadomestitvi."⁷¹ Nastale so nove razmere, na katere so se izseljenci težko navajali, vendar je priporočal, naj se ne dajo begati od nepremišljenih govoric. Vsak naj se obrne na konzulat, pod katerega spada, ali na Izseljensko poslanstvo v Parizu (Office d'émigration Yougoslave, 3, Rue Goethe, Paris XVI), ki posreduje pri francoskih oblasteh. Odgovori na pisna vprašanja sicer zaostajajo, ker je dopisov veliko, zato naj potrpijo. "Torej oni, ki ste še ostali, bodite brez skrbi in delajte lepo dalje."

Zlasti sezonski delavci so bili zmedeni, mnogi so predčasno zapustili delo in zaradi tega izgubili 10% plače, povrh vsega je padla še vrednost franka. Tudi v prometu so nastale zagate; tako je bilo izseljenskemu duhovniku Ivana Camplinu v Parizu onemogočeno redno opravljanje duhovniške službe zaradi zmede v prometu. Odpovedan je bil tudi Slovenski zbor, sklican za 15. oktober 1939.⁷² Camplin se je kmalu (1940?) vrnil v domovino.

Vojna je sprožila tudi prvi val beguncev zaradi vojne, evakuacije prebivalstva iz območij, ki niso bila zavarovana z Maginotovo linijo. Tako so npr. v departmaju Meurthe-et-Moselle iz okrožij Longwy in Longuyon v bližini Belgije evakuirali okrog 50.000 oseb (v dveh valovih: 2. in 3. 9. 1939 in 29. 10. 1939); koliko je bilo Slovencev med njimi, ne vemo. Zanimivo pa je, da so ostali številni "tuji" delavci, ki so nadaljevali delo v rudnikih in tovarnah, saj so bili francoski delavci mobilizirani.⁷³ Izseljeni pa niso bili vsi kraji, npr. Tucquegnieux, ki je bil le dobrih 20 km oddaljen od Longwyja, vendar proti notranjosti države. Enako je veljalo tudi za Giraumont, kjer jim je vojska zasedla le društvene prostore. Strah pred izselitvijo pa je živel tudi tukaj: "Tu smo blizu meje, zato se bojimo, da bomo morali tudi mi bežati".⁷⁴ Evakuirali so tudi prebivalstvo za Maginotovo linijo, npr. v departmaju Moselle. Tako so že 1. septembra 1939 morali zapustiti domove prebivalci Merlebacha (Moselle),⁷⁵ kraja blizu nemške meje, kot tudi iz drugih

⁶⁸ F. Ekmečić, n. d., str. 32.

⁶⁹ Slava Lipoglavšek-Rakovec: Slovenski izseljenci. V: *Geografski vestnik*, 1950, str. 3-60.

⁷⁰ *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 12, str. 215.

⁷¹ Nedvomno je mislil na mobilizacijo francoskih fantov in mož, kar je odpiralo možnosti tujim priseljencem, zlasti iz držav, ki so bile prijateljsko uglašene s Francijo, med katerimi je bila tudi Jugoslavija.

⁷² *Duhovno življenje*. Buenos Aires 1939, št. 143, str. 236.

⁷³ Jean-Claude, Yves Magrinelli: *Antifascisme et Parti communiste en Meurthe-et-Moselle 1920-1945*. Maison des jeunes et de la culture Roger Henry. Jarville 1985, str. 131 in nasl.

⁷⁴ *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 3, str. 47-48.

⁷⁵ V Merlebachu in okolici, na levem bregu Moselle, je leta 1939 živelo še okoli 3000 Slovencev, v samem Freyming-Merlebachu okoli 1000 (S. Lipoglavšek-Rakovec, n. d., str. 45)

krajev departmaja, npr., Creutzwalda⁷⁶ in Jeanne d'Arca.⁷⁷ Nekateri pa so ostali zaradi potreb industrije in rudnikov, drugi so se morali podati na pot. Izseljenec Franc Ribič iz Merlebacha je zapisal usodo beguncev iz tega kraja, ki so ga zapustili že 1. septembra.⁷⁸ S seboj so smeli vzeti ročno prtljago do teže 30 kg ter se peš podati na do 50 kilometrov dolgo pot, nakar so jih z avtobusi in vlaki razvozili pa raznih departmajih, npr. Moselle, Vienne, Tarn, Loire, Nièvre itd. Mnogi so našli zatočišče po šolah, dvoranah, kmetijah, v barakarskih naseljih, drugi so si v kraju nastanitve najeli stanovanje. Marsikje so jim pomagali domačini, drugod so nanje gledali z odporom. Dobivali so minimalno državno podporo, moški so se lahko zaposlili v rudnikih (večinoma na slabših delovnih mestih kot prej), izredno pomembna pa je bila naklonjenost oz. nenaklonjenost lokalnih oblasti in dobrodelnost domačinov. Ustanovljen je bil tudi "Odbor za pomoč beguncem", ki so bili "po narodnosti Jugoslovani ali pa Primorski Slovenci", z nalogo, da spodbuja zbiranje oblek, nogavic, perila, odej, šolskih potrebščin, zlasti pa denarnih prispevkov. S pismi ("Dragi izseljenci!") so se obračali na svoje rojake v Franciji; ker pa je bil poziv objavljen tudi v *Izseljenskem vestniku*, glasilu Rafaelove družbe in Izseljenske zbornice v Ljubljani (marca 1940), so pričakovali pomoč tudi iz domovine. Odbor so sestavljali: Stanko Grims, bivši izseljenski duhovnik v Merlebachu (Moselle), Anton Švelc, izseljenski duhovnik v Aumetzu (Moselle), Artur Kratz, šolski upravitelj v St-Privat-la Montagne (Moselle) in njegova žena Nina, oba dobrotnika pri preskrbi beguncev, izseljenski učitelj Janko Jankovič z ženo Zofijo, začasno v begunstvu v St-Privat-la Montagne (Moselle) in izseljenski učitelj Anton Šlibar iz Pariza.⁷⁹ Po njihovi oceni naj bi zapustilo svoja bivališča nad 3000 Slovencev ob meji.

In koliko je bilo beguncev? Težko, da bomo dobili odgovor na to vprašanje. Še v času begunstva so se pojavljale nekatere ocene. Samo iz Merlebacha in "drugih obmejnih krajev" naj bi jih odšlo "več tisočev".⁸⁰ Smer je bila dvojna, in sicer proti južni Franciji, del toka pa se je usmeril proti severni Franciji, zlasti v Pas-de-Calais ("kakih 1000"). V departmaju *Loire* so se begunci zatekli v St-Etienne in okolico (več kot 600, med njimi "mnogo Slovencev"), v dolino La Ricamarie (ni podatka), Le Chambon in Firminy (okrog 650 Jugoslovanov, od tega 250 od prej, 400 pa novih beguncev).⁸¹ V departmaju *Moselle* v St-Privat-la Montagne (ni podatka, vendar naj bi bilo med begunci 90% Slovencev) in Ste-Marie-aux-Chênes (ni podatka), v departmaju *Tarn* v Carmaux (okrog 310), Blaye-les-Mines, koloniji Bruyères in Abeillé: 46 slovenskih in 15 hrvaških družin,⁸² v *Nièvr* v kraj La Machine (več kot 300), *Viennu* (200) v kraj Poitiers (ni podatka) in Chapelle-Baton (ni podatka). Brez dvoma lahko rečemo, da so med njimi prevladovali

⁷⁶ Leta 1939 je tu živelo 430 Slovencev, med njimi 50 Primorcev (S. Lipoglavšek-Rakovec, n. d., str. 45).

⁷⁷ Leta 1939 je tu živelo okoli 230 Slovencev, med njimi 35 Primorcev (S. Lipoglavšek-Rakovec, n. d., str. 45).

⁷⁸ Pismo je odposlal iz La Ricamarie, 21. 11. 1939, objavljeno pa je bilo v: *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 1 (notranja stran zadnje platnice).

⁷⁹ Naši po svetu. Drugi del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 3, str. 46-47.

⁸⁰ Naši po svetu. Prvi del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 2, str. 30-31.

⁸¹ Naši po svetu. Drugi del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 3, str. 47-48. Predvidevamo lahko, da je bil med njimi znaten delež Slovencev.

⁸² To je bilo stanje aprila 1940, bilo pa jih je tudi več, vendar so se nekateri odselili drugam. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80.

Slovinci.

Za večino je bila zima 1939/40 zelo kruta, saj so se cene živil stalno dvigale, stanovanjski pogoji pa so bili le začasni in temu ustrezno je bilo tudi ogrevanje. Vendar so se tolažili: "Seveda moramo pomisliti, da je pač vojna, ki prinaša s seboj povsod zle posledice in da nove razmere niso prizadele samo naše ljudi, marveč tudi domačine".⁸³ Hkrati pa se opravičevali: "Naši rojaki in sorodniki v domovini naj se ne čudijo, da ne pošiljamo ničesar več v domovino, ker zaslužimo komaj za življenje in za to, kar nujno rabimo ..."⁸⁴ Roka katoliškega izseljenca / izseljenke v Franciji je svojo begunsko bolečino zapisala kot molitev Mariji:

"Marija, težko nas zadel je vojne čas,
in k Tebi ozira se vsak izmed nas.
Marija, vse ljudstvo ječi,
Marija, pomagaj nam Ti!
Marija, Marija, Te prosimo vsi,
Ki dom zapustili, na tuje smo šli..."⁸⁵

Povzemam: iz nekoč strnjenih naselbin so bili izseljenci razpršeni po državi, stiki med njimi oteženi, še bolj pa stiki z domovino. Prizadeti si bili zlasti otroci, ki so obiskovali francosko ljudsko šolo. Tudi domači tisk, med njim *Izseljenski vestnik*, je vse težje prihajal med izseljence. Mnogi so v begunstvu doživeli tudi napad Nemčije in Italije na Francijo. Tisti, ki so se vrnil v svoje "obmejne domove", so jih večinoma našli izropane. Čas prvega begunstva dela slovenskih izseljencev je imel za posledico tudi omejitve društvene dejavnosti pri tistih, ki so ostali na domovih, kot pri tistih, ki so bili razpršeni po drugih delih države. Hkrati pa je v tem času naraslo tudi povpraševanje po francoskem državljanstvu.⁸⁶

Izseljenska društva v severni in severovzhodni Franciji so (začasno) prenehala z delom zaradi prepovedi francoskih oblasti (oktobra 1939). Mnoga med njimi, ker so ostala brez članov, saj so zapustili domove, npr. Jugoslovansko podporno društvo Edinost, Merlebach-Freyming; takrat so izgubili tudi društveno zastavo.⁸⁷ Prepoved se je nanašala tudi na združevanje, tako so oktobra 1939 francoske oblasti v Giraumontu prepovedale vsako delovanje društev, čeprav so hoteli organizirati le vinsko trgatve.⁸⁸ Predstavniki Jugoslovanskega delavskega podpornega društva v Lensu so ob izbruhu vojne poslali delegacijo na prefekturo v Arras, da so izrazili simpatije in lojalnost do francoskega naroda ter pripravljenost pomagati v njegovem boju proti nacizmu. In še bi lahko naštevali. Vendar je bilo to prvo begunstvo 1939-40 šele prva stopnja, začetek zamiranja društvenega delovanja, pri katerem pa so številna društva že izgubila del inventarja, gradiva in društvenih predmetov.

Odzivi in begunstvo ob Hitlerjevem napadu na Francijo

⁸³ Naši po svetu. Tretji del. *Izseljenski vestnik*, X/4, 1940 (zadnja platnica).

⁸⁴ Dopisi. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80. Gre za informacijo, ki so jo poslali begunci iz Blaye-les-Mines, 12. aprila 1940.

⁸⁵ Iz pisma, Carmaux (Tarn), 25. aprila 1940. Glej: *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80.

⁸⁶ Naši rojaki v novih razmerah. Četrto del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80.

⁸⁷ Alojz Grčar: Slovenska kri v Franciji. Slovenski izseljenski koledar 1954, Ljubljana 1953.

⁸⁸ Jože Radič: Slovenci v Giraumontu. SIK 1955, Ljubljana 1954, str. 157-158.

Med vojno so Nemci prepovedali vsako društveno dejavnost.⁸⁹ Ko so se člani omenjenega Jugoslovanskega podpornega društva Edinost iz Merlebach-Freyminga spomladi 1940 vrnili na domove, so Nemci prepovedali društveno delovanje in zaplenili ves društveni denar. Društvo sv. Barbare iz istega kraja je imelo veliko knjižnico, pevsko društvo Triglav pa veliko "raznovrstnega gradiva". Ob izbruhu vojne so vse izgubili. Marsikaj pa so skrili, kot npr. pri Triglavu društveno zastavo, ki je vojno preživela. Za ta in ostala društva v severni in severovzhodni Franciji velja, da je z okupacijo Francije prenehalo vsako legalno društveno delovanje in začelo se je ilegalno.⁹⁰

Več podatkov imamo za Pas-de-Calais, kjer je živelo veliko število slovenskih rudarjev in njihovih družin. Zaradi zmede ob okupaciji je več Jugoslovancev izgubilo življenje, še več je bilo težje ali lažje ranjenih. Prepovedano je bilo gibanje iz kraja v kraj. Nemci so že tretji dan po prihodu internirali vse moške od 20. do 50. leta starosti, med njimi tudi Jugoslovane, ki so jih kasneje izpustili, ker Jugoslavija ni bila v vojni z Nemčijo. Zlasti komunisti (teh je bilo med Slovenci precej) so bili na udaru; te je zmedla že sklenjena nenapadalna pogodba med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, 23. avgusta 1939, ob okupaciji pa so zbežali na nezasedeno področje, nekatere so internirali, mnogi pa so se potuhnili. Zmedo v vrstah jugoslovanskih komunistov v Pas-de-Calaisu je poglobilo še dejstvo, da je tajnik jugoslovanskih sekcij prestopil h gestapu, ni pa nikogar izdal. Leta 1941 so odpeljali v koncentracijsko taborišče v Nemčijo 11 Jugoslovancev, med njimi Ivana Gajška, Alojza Lemperja in Vinka Sedlarja, ki so v taborišču umrli. Nekateri so se javili kot "prostovoljci" na delo v Nemčijo; marsikdo med njimi se je ilegalno vrnil v Francijo. V osvobodilno gibanje (Mouvement National de Libération Yougoslave en France) so se vključevali zlasti komunisti; svojo dejavnost so koncentrirali na sabotaje v rudnikih, rušenje prog, telefonskih naprav, napadanje Nemcev, širjenje protinemških letakov itd. V Avionu je v spopadu z Nemci padel prvi Slovenec, to je bil Ivan Mirnik, Viktor Filipič pa ustreljen kot talec. Že leta 1941 so ustanovili prvi narodnoosvobodilni odbor v Sallauminesu itd. Že bežen pregled rokopisnega gradiva Toma Brejca in povratnikov Ivana in Klare Perčič, Toneta Kukovice, Štefke Perpar, Jožeta Trampuža, Jožeta Potočnika, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v dislocirani enoti (nekdanj Zgodovinski arhiv CK ZKS), nam naniza vrsto utrinkov iz časa začetkov okupacije.⁹¹ Temeljita zgodovinska analiza - ob uporabi tudi zgodovinskih virov v Franciji - nam bi omenjeni čas še bolj osvetlila in razložila odzive Slovencev v Franciji na izbruh druge svetovne vojne.

In kako so Slovenci doživljali nemško prodiranje v Francijo? *Duhovno življenje* iz Buenos Airesa je objavilo pismo prekmurske izseljenke, ki ga je poslala domačim z datumom 14. junij 1940, to je na dan, ko so Nemci vkorakali v Pariz, in kar dober teden pred sklenitvijo premirja z Nemci v Compiègneu. "Naznanim Vam ka je zdej v Franciji jako žalostno", je zapisala v uvodu. Bila je begunka v skupini bežečih s pomočjo konj, vozov in traktorjev. ("Ka smo na toj poti prestali nikdar ne pozabim.") Na poti so bili tri tedne; potovali so ponoči, podnevi pa se skrivali v gozdu. ("Bombe so pa füčkale na vsej krajaj in gé štera doj spadnola, je vse

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Mila Šenk: Slovenski delavci v Pas de Calaisu. Slovenski koledar 1980, str. 217.

⁹¹ Mila Šenk: Slovenski delavci v Pas de Calaisu. Slovenski koledar 1980. str. 221.

razneslo.") Tako je bilo na poti ubitih mnogo ljudi in tudi sama se je spraševala, ali se bo rešila iz tega pekla. Bala se je, da ne bo več videla svojih otrok. Prišla je v kraj, kjer ni dosti delala, hkrati pa upala, da bodo boji kmalu potihnili, da se bo lahko vrnila nazaj tja, "gé je meni tak dobro šlo". Pismo, ki ga je namenila možu, pozdravila pa še sestro, svaka in zlasti "malo Iliko", je končala z mislijo: "Nišče bi se nej mislo, ka se z Francijo v ton kratkon časi vse to zgodi".⁹²

Na kratko si oglejmo še eno zgodbo. Kot devetnajstletnica je Klara Perčič z možem rudarjem leta 1929 odšla v Francijo, sprva v Monchecourt (Nord), kjer so se jima rodile tri hčere, po 1937 zaradi zaprtja rudnika so odšli v Vicoigne blizu belgijske meje. Ob nemškem napadu so za silikozo bolan mož, sama in tri majhne deklice morali zapustiti Vicoigne, nakar so pri mestu Noeux-les-Mines, v bližini Béthune (Pas-de-Calais) komaj preživeli letalski napad. Kasneje so se vrnili v izropano stanovanje. Takoj po okupaciji se je Klara priključila francoskemu odpor- niškemu gibanju.⁹³ Tovrstnih življenjskih zgodb je bilo veliko.

Prvo leto okupacije 1940-41

Ob okupaciji Francije je večina aktivnosti priseljskih organizacij zamrla ali pa so jih opravljali v ilegali. Jugoslovanske uradne ustanove so se umaknile sprva v Bordeaux, nato v Vichy in Dijon. Konzulat v Marseillu je deloval normalno.⁹⁴ Po demonstracijah v Beogradu, 27. marca 1941, se je v Marseillu oblikovala kolona ljudi, ki so se usmerili proti spomeniku, posvečenemu Jugoslaviji, katerega višina 4 metrov je bila kmalu pokrita z rožami.⁹⁵ Proti koncu 1941 so bili diplomatski stiki Jugoslavije in Francije pod Pétainovim režimom prekinjeni, vendar je bil konzulat v Marseillu toleriran in neuradno pooblaščen za obrambo jugoslovanskih interesov v Franciji. To vlogo je opravljal do septembra 1942, ko je bil dokončno zaprt, diplomata Gerasimović in Lazar Latinović pa sta odšla v Ženevo.⁹⁶

Med drugo svetovno vojno so rudniki bolj ali manj nemoteno delovali dalje. V njih so bili zaposleni tudi slovenski rudarji. Nekateri so se priključili tudi francoskemu odpor- niškemu gibanju. Zlasti Slovenci iz vrst KP Francije so se že leta 1940 vključevali v francoski odpor, npr. s propagandnim in sabotažnim delovanjem (Peter Pestotnik, Ciril Ušaj⁹⁷ in drugi). Ivan Perčič se je po vrnitvi iz begunstva, sredi 1940, s komunisti sestajal po gozdovih in sodeloval pri številnih izzivajočih akcijah, npr. za 1. maj 1941, ko so z rdečimi zastavami in napisi (Dol Hitler, živel Stalin) "okrasili" tri naselja, Vicoigne, Raismes, Aremberg.⁹⁸ In še bi lahko naštevali. Večina pa je ostala med vojno "pasivna", če uporabim izraz, s

⁹² Pismo iz Francije. Duhovno življenje, september 1940, št. 152, str. 175.

⁹³ Jože Prešeren: Klara Perčič. V: Rodna gruda 40, št. 8/9, 1991.

⁹⁴ F. Ekmečić, n. d., str. 32.

⁹⁵ F. Ekmečić, n. d., str. 33.

⁹⁶ F. Ekmečić, n. d., str. 34.

⁹⁷ AS 1589, fond CK ZKS, članski dokumenti. Odlomek iz njegovega življenjepisa za čas po begu iz taborišča nekdanjih španskih borcev v Argelès s/Mer v Pariz (1941): "V Parizu sem stopil takoj v stik z našimi organizacijami; ker pa v Parizu se ni moralo ne delati ne živeti brez dokumentov sem se preselil v Chartres na delo. Tam sem v celici, ki je obstajala, z ostalimi člani vršil razne sabotažne akcije in partijsko delo. Aprila 1942 me je Partija pozvala na delo v Pariz kot odgovornega za tehniko v zasedeni coni Francije. Oktobra 1943 sem bil premeščen na centralni tehnični aparat, to do junija 1944, od tedaj sem bil polit-komesar partizanske čete v Parizu ter se udeležil borbe za osvoboditev Pariza."

⁹⁸ AS 1589, fond CK ZKS, članski dokumenti.

katerim so označevali neaktivne izseljence v po vojni napisanih karakteristikah.

II.3. Slovenci v drugih evropskih državah

Le bežno si oglejmo odzive na vojno na Nizozemskem in v Belgiji, ki sta bili glede kroženja delovne (rudarske) sile tesno povezani tudi s Francijo. Njuna vojna "usoda" je to zvezo še bolj okrepila, saj je nemški vojaški stroj spomladi 1940 istočasno okupiral omenjeno območje, usoda izseljencev pa je bila podobna.

Nizozemska

V letih 1936 in 1937 so nizozemski rudniki začeli delovati s polno paro, kar je pomenilo iskanje vedno nove delovne sile. Vendar se je že čutila grožnja bližajočega se vojnega spopada. Podobno kot v Franciji so se z mobilizacijo moških na Nizozemskem leta 1939, odprle nove možnosti za zaposlovanje tujcev v rudnikih in tovarnah. Ob okupaciji spomladi 1940 so Nemci odvedli brezposelne delavce na prisilno delo v nemške rudnike in industrijo. Med njim je bilo tudi "nekaj" Slovencev. Le redki Slovenci na Nizozemskem so se prostovoljno udinjali nemškemu fašizmu; le-ti so imeli lažje življenje in so se premoženjsko okrepili.⁹⁹ Okupacija je sicer na splošno poslabšala ekonomski položaj delavcev, zlasti zaradi višjih cen in pomanjkanja živil.

Ko prebiramo poročila in izseljenska pisma s konca leta 1939, iz njih razberemo, da so občutili posledice vojne zaradi bližine meje in višjih cen ter omejevanja živil, npr. sladkorja, vendar so po lastnih zapisih nadaljevali življenje po "starem". Poudarjali pa so, da ne delujejo v političnem duhu, ampak skrbijo samo za združevanje, izobraževanje, in da domačinom pokažejo, da so ostali zvesti materinemu jeziku, Cerkev "in v glavnem naši ljubi domovini Jugoslaviji". Tudi državni praznik (1. december) so po izbruhu vojne (1939/40) praznovali manj slovesno, "ker tukajšnje oblasti žele, da tujci v tem času bolj mirno živimo".¹⁰⁰

Mnogi Slovenci so se v času napada Nemčije na Nizozemsko vključili v politično dejavnost, tj. stopili so v vrste KP Nizozemske. Tudi delovali so bolj s političnimi sredstvi, npr. z agitacijo med Slovenci, da niso prevzemali nemškega državljanstva ipd.

Belgija

Nemčija je napadla Francijo 5. maja 1940 in sicer prek Nizozemske in Belgije. Belgija je kapitulirala 28. maja 1940. V to državo se je izselilo veliko Slovencev iz Julijske krajine, ki so bili italijanski državljani. Italija je imela z Belgijo sklenjene sporazume glede delovne sile, Jugoslavija pa ne; s tem je bil različen tudi pravni in socialni status Slovencev v tej državi. Leta 1936 je v Belgiji živelo 5.500 Jugoslovanov, od tega 50-60% Slovencev.¹⁰¹ Zanimiva je statistika izseljenskega komi-

⁹⁹ Franc Anderluh: O Slovincih v Holandiji. SIK 1955, Ljubljana 1954, str. 73.

¹⁰⁰ Društvo sv. Barbare, Heerlerheide. Izseljenski vestnik, 1940, št. 2, str. 32-.

¹⁰¹ Ugotovitev belgijskega ministrstva za javno varnost, 30. 6. 1936. Glej: Svatopluk Stoviček: Naši v Belgiji. Koledar družbe sv. Cirila in Metoda, 1938, str. 56-59.

sariata za Dravsko banovino leta 1940, ki so jo sestavili na podlagi poročil konzulov. V Belgiji so našli 3.000 slovenskih izseljencev, za katere so ugotavljali, da so v glavnem asimilirani.¹⁰²

Z okupacijo Belgije je bilo prepovedano vsako društveno delovanje; če so društva še delovala, so le ilegalno.¹⁰³ Po naključju se je ohranilo gradivo Jugoslovanskega društva sv. Barbare iz Eysdna v Belgiji, na podlagi katerega lahko rekonstruiramo odmeve vojnih dogodkov v delovanju društva.¹⁰⁴

Razširjena seja 10. septembra 1939 je potekala v društveni knjižnici v Eysdnu. Na njej so poleg omenjenega društva sodelovali še zastopniki društev iz Winterslaga (Jugoslovansko podporno društvo sv. Barbare), Zwartberga (Jugoslovansko podporno društvo sv. Barbare), ter pevskega društva Zvon ter ženskega društva Planinka, oba iz Eysdna. Prisotna sta bila izseljenski komisar Janko Schwaiger (Švajger) in tajnik konzulata iz mesta Liège (Lüttich). Tema pogovora je bila aktualna, to je kritičnost situacije zaradi nemške vojne napovedi Poljski. Omenjena predstavnik jugoslovanskih oblasti v Belgiji sta pozvala Slovence in Jugoslovane, da ostanejo mirni, opustijo naj "sestanke" in "prireditve" brez dovoljenj oblastnih organov. Tako se je odbor društva odpovedal celo prireditvi tombole. Sklenili so, da bodo od skupne vsote 10.000 belgijskih frankov takoj dvignili iz poštne hranilnice 5.000 belgijskih frankov.¹⁰⁵ Dvanajstega novembra istega leta pa je odbor naročil, naj dvignejo še preostali denar "vsled razburjenega časa". Mimogrede: tudi Jugoslovansko delavsko podporno društvo v Eysdnu je razdelilo vsa denarna sredstva med svoje člane; tako so en dan pred nemško okupacijo Belgije razdelili 40.000 belgijskih frankov, da njihovo denarno premoženje ne bi prišlo v roke okupatorju.¹⁰⁶

Seja odbora, 7. aprila 1940, je ponovno potekalo v imenu vseh društev v Eysdnu, in sicer zaradi protesta proti ukinitvi izseljenskega poslaništva v Bruslju, ki jo je zahteval Beograd; na seji je bil prisoten dotedanji izseljenski poslanik Janko Švajger. To je bila tudi zadnja zapisana seja odbora. Istega dne pa je bil sklican občni zbor, ki je potrdil nov odbor. Zanimivo je, da so vsi naslednji listi v zvezku zapisnikov sej odbora in občnih zborov iztrgani.

Posredno vemo, da so seje še bile. Tako so v zvezi z denarjem na seji odbora, 11. avgusta 1940, zahtevali uresničitev sklepa odbora iz 15. maja istega leta, ki je zahteval, da se denar razdeli med člane. Od zneska 7814,55 belgijskih frankov so članom razdelili 6190 belgijskih frankov, za redne podpore, za bolezen in ranjene 1140 frankov, skupno 7330 frankov, preostanek 484,55 frankov pa so namenili za "vzdrževanje društvenega inventarja".¹⁰⁷ Iz blagajniške knjige društvene

¹⁰² AS 74, Izseljenski referat, 95/1940.

¹⁰³ Ciril Murnik: Ob 45-letnici Jugoslovanskega društva sv. Barbare v Eysdnu. Slovenski koledar 1975, str. 221-223.

¹⁰⁴ Marjan Drnovšek, Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eysdna v Belgiji 1929-40. Delna objava društvenih zapisnikov. V: Viri 3: Slovenski izseljenci. Ljubljana 1990, str. 18-74; Marjan Drnovšek: Slovene immigrants in Belgium before 1940. Archives et bibliothèques de Belge / Archief- en bibliotheekwezen in België, 1997, št. 1-4, str. 357-389; Marjan Drnovšek: Knjižnica Jugoslovanskega društva sv. Barbare iz Eysdna v Belgiji med obema vojnama. V: Slovenski koledar 1991, str. 172-176.

¹⁰⁵ JDsvB, Eysden, Sejni zapisniki, seja 10. 9. 1939 (a. e. 2). Fond hrani Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.

¹⁰⁶ Baričič Avgust, Duh France: Iz življenja in dela slovenskih izseljencev v Belgiji. Slovenski izseljenski koledar 1954, str. 185.

¹⁰⁷ JDsvB, Eysden, Zapis kot priloga v knjigi izdatkov in dohodkov (a. e. 3).

knjižnice ugotovimo, da je ustvarila v prvih treh mesecih 1940 za 62 frankov dohodka, ki so bili marca 1941 (z dodatkom 160 frankov) porabljeni za najemnino "pri Krpaču",¹⁰⁸ 100 frankov pa so dali Jelovšku kot podporo za božične praznike. Denar je prejel predsednik društva Franc Kovačič od namestnika blagajnika Antona Klavžarja.¹⁰⁹ To so tudi zadnji podatki o finančnem poslovanju društva.

Za leto 1939 je ohranjena vpisna knjiga dopisov.¹¹⁰ Od novembra 1940 do konca februarja 1941 je ohranjen seznam poslanih pisem jugoslovanskemu konzulatu v Bruselj in Liège glede podaljšanja in izdaj novih potnih listov; omembe denarja za vožnjo pa kažejo, da so se nekateri odločili za vrnitev v Jugoslavijo.¹¹¹ Za pot so potrebovali jugoslovansko in nemško vizo in posebno dovoljenje, imenovano "klavzula".

Društvena knjižnica je v večjem obsegu izposojala knjige do vključno leta 1939, kljub temu pa najdemo v knjigi izposoj posamezne vpise tudi v naslednjih letih, na primer 1940, decembra 1941, januarja 1942 in celo januarja 1944.¹¹² Predvidevamo, da je bilo delovanje knjižnice "zamrznjeno" v času vojne, ni pa popolnoma zamrlo. Da je vojno preživela, nam kažejo posamični zapisi izposoj tudi po letu 1945.

Nejasno je vprašanje, kaj se je v posameznih primerih dogajalo z izseljenskimi društvi ob izbruhu vojne oziroma ob okupaciji. S formalnega vidika je bilo delovanje društev ukinjeno, kaj pa se je z njimi resnično dogajalo, nam gornji primer Jugoslovanskega društva sv. Barbare iz Eysdena dokazuje, da so obstajale oblike nekega "delovanja", kljub vojnim razmeram. Odvisno je bilo od članstva ali samo od vodečih v društvih. Po končani vojni so se vneli tudi spori med člani društev glede premoženja, ukinitve ali (samo)ukinitve ob izbruhu vojne.¹¹³ Vendar je to že druga zgodba.

Zaključek

Trideseta leta 20. stoletja so bila za Slovence kritična, hkrati pa je Jugoslavija, v okviru katere je živel večji del Slovencev, v času pred izbruhom vojne vodila prijateljsko politiko do dveh nosilk fašizma, to je do Italije in Nemčije. S težavnim življenjem v obeh totalitarnih režimih so se srečali tako tam živeči Slovenci (Italija) kot tudi izseljenci (Nemčija). Oboji so že leta pred izbruhom vojne občutili jarem totalitarnega režima, nenaklonjenega drugim etničnim skupinam. Slovenci v Franciji, Belgiji in na Nizozemskem so v novih okoljih spoznavali tako totalitarizmu naklonjena kot demokratična gibanja. Zaradi velike gospodarske krize in strahu pred bližajočo vojno so priseljske države z različnimi omejitvami pravic tujcev (priseljencev) grenile življenje tudi Slovincem, zlasti tistim, ki niso imeli urejenih dokumentov. Z bližajočo vojno je odpor do tujcev prej naraščal kot miroval. In ravno v najbolj težavnih časih zanje se je začel podirati sistem jugoslovanskih pred-

¹⁰⁸ Franc K(e)rpač je bil v tem času računski preglednik.

¹⁰⁹ JDsvB, Eysden, Zapis kot priloga v knjigi izdatkov in dohodkov (a. e. 3).

¹¹⁰ JDsvB, Eysden, Vpisna knjiga dopisov 1939 (a. e. 12).

¹¹¹ JDsvB, Eysden, Sejni zapisniki (a. e. 2).

¹¹² JDsvB, Eysden, Izposojevalna knjiga knjižnice (a. e. 6).

¹¹³ Rokopis. Belgija. P. Spital. Glej: P. Spital, nekaj zgodovine naših društev v belgijskem Limburgu. Rodna gruda 12 (december 1967), str. 375.

stavništev v zahodnoevropskih državah, mnogi med njimi so reševali lastno glavo, namesto da bi pomagali jugoslovanskim priseljencem. Že pred tem je tudi v Jugoslaviji nastala zmeda glede izseljenskega področja, saj je z nastankom hrvaške banovine prenehal delovati Izseljenski komisariat v Zagrebu, Družba sv. Rafaela v Ljubljani se je ukvarjala z lastnimi organizacijskimi zadevami, upravne organe na banovinski in občinski ravni so trli problemi finančne krize itd. Skratka, izseljenci v zahodnoevropskih državah so bili prepuščeni lastni iznajdljivosti in poziv Tiskovnega odseka Rafaelove družbe, maja 1940, "Zaupajte svoji domovini!"¹¹⁴ je bil bolj osamljen klic izseljencem že v vojnih razmerah, ki so dosegle njihove rojake v domovini slabo leto kasneje.

Marjan Drnovšek

SLOVENE EMIGRANTS IN EUROPE AT THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

The Second World War found the Slovene emigrants in West European countries much earlier than their compatriots in the homeland. The areas with larger concentrations of Slovene emigrants were engulfed by the war as early as September 1939 (Germany) and May 1940 (Holland, Belgium and France). Slovenes in Germany braced themselves for war from the emergence of Nazism in 1933, while those in other countries, especially France and Belgium, participated in war preparations after the German invasion of Poland.

War preparations (mobilisation) and the introduction of strict measures against emigrants, such as tighter police control, affected many Slovenes between 1938 and Spring 1940, particularly those who lived in France and were left-wing orientated (Communists). All this added to the consequences of the Great Depression (xenophobia, immigration quotas, repatriation, insecurity due to the unclear legal and social status of emigrants). The Spanish civil war found a great response among the Slovene emigrants, especially those of leftist orientation in France. As well as personally participating in the war, these Slovenes kept close links with the Spanish Republican fighters by sending them letters and parcels or by taking care of the families of those who were disabled in war.

In the Slovene homeland, many wrote about the plight of their compatriots abroad in rather gloomy tones. Among these were Edvard Kocbek, France Omahen, Alojzij Kuhar, Kazimir Zakrajšek, Bogo Grafenauer and Viktor Plestenjak. Most of these were close to the Catholic camp, which showed much greater sympathy for the emigrants than other political and ideological circles. The pessimism of the above writers with regards to the fate of the Slovene emigrants world-wide was mainly caused by their dispersion and rapid assimilation.

In Germany, the rights of emigrants gradually diminished as a result of the Great Depression which severely affected the country and, especially, the emergence of Nazism. Many Slovenes took German citizenship in order to preserve the same rights as German workers. The causes for rapid assimilation, however, cannot be attributed solely to the Nazi pressure but also to the fact that, by that time, there was already a second or a third generation of the so-called Westfalian Slovenes who had emigrated there as early as the 1880s. Many of these served in the German army or worked as miners, being indispensable for its war economy. When the war broke out, emigrant associations were banned.

The greatest concentration of Slovene emigrants was in France, especially in its northern and northeastern parts. These actively participated in or helped:

- the Republicans in the Spanish civil war and in the refugee crisis afterwards;
- the evacuation due to the danger of war, especially from northeastern France (September 1939 - May 1940)
- the refugees during the German invasion of France in May 1940, and
- the underground resistance movement in 1940 and 1941.

The emigrant colonies in France were gravely affected by the refugee crisis and the suspension of

¹¹⁴ TOTD: Zaupajte svoji domovini! Izseljenski vestnik, 1940, št. 5, str. 65.

social life caused by the outbreak of the war and the Nazi invasion of the country. A great number among the left-oriented emigrants soon joined the French resistance movement. Similarly, the emigrants' associations in Holland and Belgium disintegrated or were officially banned. Many Slovenes were deported to Germany as forced labour or to concentration camps, while those who participated in the resistance movement were shot as hostages. Fortunately, some records of the Yugoslav Society of St Barbara from Eysden in Belgium, were preserved. This written material gives a detailed insight into the society's activities at time the war broke out. While suspending most of its activities, the society continued with some, such as the clandestine hiring of books from its library.

Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, foto dr. Jakob Prešeren

Prizor s Tromostovja v Ljubljani maja 1941: pripadniku italijanskih alpskih enot čistijo čevlje.

